

PRAGMATIKA VA PRAGMALINGVISTIK TADQIQOTLAR

*Xushmanova Gulshoda Ibragimovna, Iqtisodiyot va pedagogika
universiteti NTM katta o'qituvchisi*

PRAGMATICS AND PRAGMALINGUISTIC RESEARCH

*Khushmanova Gulshoda Ibragimovna, Senior Lecturer, Department
of Linguistics, University of Economics and Pedagogy*

ПРАГМАТИКА И ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

*Хушманова Гульшода Ибрагимовна, старший преподаватель
Экономико-педагогического университета*

<https://orcid.org/2000-0222-042x-0200>

e-mail: gulshoda@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqola pragmatika va pragmalingvistikaning tilshunoslikdagi o'рни hamda asosiy jihatlariga bag'ishlangan. Pragmatikaning tarixiy ildizlari falsafiy oqim sifatida Sokratdan beri o'rganib kelingan bo'lsa, tilshunoslikda XIX-XX asrlarda Ch.Pirs, Ch.Morris va J.Layonz kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi. Pragmatika til va muloqot jarayonlarida so'zlovchi va tinglovchining o'zaro aloqalarini, kontekst bilan bog'liqlikni aniqlashga yordam beradi. Maqola pragmalingvistikaning asosiy tushunchalari: tagma'no, oshkora va yashirin tagma'no, propozitsiya va nutqiy vaziyatning tilshunoslikda ifodalanishi hamda bu sohadagi o'zbek olimlarining hissa va tadqiqotlarini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: pragmatika, pragmalingvistika, lingvistik pragmatika, lingvopragmatika, tagma'no, oshkora tagma'no, yashirin tagma'no, propozitsiya, nutqiy vaziyat, kontekst bilan aloqadorlik.

Abstract: This article is dedicated to the role and key aspects of pragmatics and pragmalinguistics in linguistics. While the historical roots of pragmatics as a philosophical movement have been studied since Socrates, it was further developed in linguistics during the 19th and 20th centuries by scholars such as C. Peirce, C. Morris, and J. Lyons. Pragmatics helps to determine the relationships between the speaker and the listener, as well as the relevance of context within language and communication processes. The article examines the core concepts of pragmalinguistics, including implicature, explicit and implicit implicature, propositions, and how speech situations are represented in linguistics. Additionally, it analyzes the contributions and research of Uzbek scholars in this field.

Key words: pragmatics, pragmalinguistics, linguistic pragmatics, linguopragmatics, implicature, explicit implicature, implicit implicature, proposition, speech situation, contextual relevance.

Аннотация: Данная статья посвящена роли и ключевым аспектам прагматики и прагмалингвистики в лингвистике. Хотя исторические корни прагматики как философского направления изучались со времен Сократа, в лингвистике она была развита в XIX-XX веках такими учеными, как Ч.Пирс, Ч.Моррис и Дж.Лайонс. Прагматика помогает определить отношения между говорящим и слушающим, а также значимость контекста в языковых и коммуникативных процессах. В статье рассматриваются основные понятия прагмалингвистики, такие как импликатура, явная и скрытая импликатура, пропозиция и способы их представления в лингвистике. Кроме того, анализируются вклад и исследования узбекских ученых в этой области.

Ключевые слова: прагматика, прагмалингвистика, лингвистическая прагматика, лингвопрагматика, импликатура, явная импликатура, скрытая импликатура, пропозиция, речевая ситуация, контекстуальная значимость.

KIRISH. “Pragmatika” (yunoncha pragma – ish, harakat, bajarilgan, ishga qobiliyati bor, ishchan) aslida falsafiy tushuncha bo‘lib, u faylasuf Sokratdan oldingi davrlarda ham qo‘llanishda bo‘lgan va keyinchalik uni J. Lokk, E.Kant kabi faylasuflar Aristoteldan o‘zlashtirganlar. Shu tariqa falsafada pragmatizm oqimi yuzaga kelgan. Bu oqimning asosiy taraqqiyot davri XIX-XX asrlardir. Ayniqsa, XX asrning 20-30-yillarida pragmatizm g‘oyalarning keng targ‘ibi boshlandi. Amerika va Yevropada bu targ‘ibotning keng yoyilishida Ch.Pirs, R.Karnap, Ch.Morris, L.Vitgenshteyn kabilarning xizmatlarini alohida qayd etmoq kerak.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Pragmatika haqidagi asosiy g‘oya amerikalik olim Ch.Pirs tomonidan o‘rtaga tashlangan. Yana bir amerikalik olim Ch.Morrisush bu g‘oyani rivojlantirgan va “pragmatika” terminini semiotika bo‘limlaridan birining nomi sifatida amaliyotga kiritgan.

Pragmatika insonning ijtimoiy faoliyatini o‘ziga qamrab oluvchi nutq jarayoni, muayyan aloqa vaziyati orqali namoyon bo‘ladi. Lingvistik pragmatika aniq shakl va tashqi ko‘rinishga ega emas. Uning doirasiga so‘zlovchi subyekt, adresat, ularning aloqa aralashuvidagi o‘zaro munosabatlari, aloqa aralashuv vaziyati bilan bog‘liq ko‘plab masalalari kiradi. Nutq subyektini bilan bog‘liq holda biror bir axborot yoki fikrni yetkazish, so‘roq, buyruq, istak, iltimos, maslahat, uzr so‘rash, shikoyat; nutq taktikasi hamda nutq odobi turlari; suhbat, so‘zlashish qoidalari, so‘zlovchining maqsadi, so‘zlovchi tomonidan adresatning umumiy bilim jamg‘armasi, dunyoqarashi, qiziqishlari va boshqa xislatlariga baho berilishi; so‘zlovchining o‘zi bayon qilayotgan xabarga munosabati kabilar o‘rganiladi. Pragmatikada nutq adresati, o‘zaro aloqaga kiruvchilarning munosabatlari, muayyan aloqa vaziyati singari omillar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Pragmalingvistikaning predmetini aniqlashga harakat qilganlardan yana bir tilshunos G.Klaus bo‘lib, u pragmatikani “belgilar va ushbu lisoniy belgilarni yaratuvchi, uzatuvchi hamda qabul qiluvchi shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi” fan sifatida ta‘riflaydi. Ushbu ta‘rifdan ko‘rinib turibdiki, pragmatikaning predmetini aniqlashda G.Klaus ham boshqa semiotiklar kabi belgi va uni idrok etuvchi interpretator munosabatidan uzoqlashmaydi, u “pragmatika dastlabki o‘rinda lisoniy

belgilarning psixologik va sotsiologik tomonlarini o‘rganuvchi nazariyadir” deb xulosa chiqaradi.

J.Layonz pragmalingvistikaning predmetini aniqlash va uning ta‘rifini berishga harakat qildi: “Pragmatika tinglovchini uzatlayotgan axborotni xuddi so‘zlovchi istaganidek qabul qilishga undash maqsadi uchun mos keladigan lisoniy birliklarning kommunikatsiyada qo‘llanishini tavsiflaydi. Pragmatika lisoniy vositalarning shaxslararo muloqotdagi rolini aniqlash bilan shug‘ullanadi”.

A.Kasherni pragmalingvistik tahlilning asosiy maqsadini “qo‘yilgan maqsadga erishishda lisoniy vositalardan foydalanishni ta‘minlovchi insonga xos bo‘lgan qobiliyat qoidalari” yoritish va tushuntirish deb ta‘riflaydi. Pragmalingvistika tilshunoslikning yo‘nalishi sifatida 1970-yillardan tadqiqot obyekti sifatida o‘rganila boshlangan. Albatta, tilning pragmatic tabiati xususida qadimdan turli qarashlar bayon etilgan. Bu mavzu Suqrot, so‘ng Aristotel davrida o‘rganilgan bo‘lib, fikr ifodalashda til bilan hamohang ravishda yordamchi vositalar ham ahamiyatli ekani, tilning asosiy vazifasi aloqa-aralashuv ekan, uni ro‘yobga chiqarishda so‘zlovchi va tinglovchi asosiy figura bo‘lishi, notiqlik san‘atida fikr uzatishda ovozning sifat o‘zgarishlari, ovozning baland yoki past ifodalanishi axborotni uzatishda qo‘shimcha nozikliklar berishi aytib o‘tilgan edi.

O‘tgan asrning 20-30-yillarida falsafada alohida oqim sifatida pragmatizm g‘oyalari ham targ‘ib qilingan. Pragmatika o‘zbek tilshunosligida XXI asr boshlarida o‘rganila boshlandi. Sh.Safarovning “Pragmalingvistika”, M.Hakimovning “O‘zbek tilida matnning pragmatik tadqiqi”, “O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari”, M.Qurbonovanning “O‘zbek bolalar nutqining pragmatik aspekti” kabi asarlari bu yo‘nalish bo‘yicha amalga oshirilgan dastlabki monografik plandagi ishlar sanaladi.

M.Hakimovning “O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o‘zbek tilshunosligida lingvistik pragmatikaga oid nazariy masalalar birinchi marta monografik aspektida tadqiq etildi. Mazkur tadqiqotda lingvistik pragmatikaning tarixiy ildizlari, uning umumnazariy masalalari, ushbu yo‘nalishning tilshunoslikning boshqa yo‘nalishlari bilan munosabati haqida bahs yuritilgan, matn semantik tuzilishida qatnashuvchi pragmatik mazmun turlari o‘zbek tilidagi matnlar misolida tadqiq etilgan.

M.Hakimovning mazkur tadqiqoti o'zbek tilshunosligidan hozirgi vaqtda antroposentrizmning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblangan lingvistik pragmatikaga doir tushuncha va terminlarning o'rin olishida muhim ahamiyat kasb etdi. Tadqiqot, xususan, nutqiy akt nazariyasi hamda matnning pragmasemantik masalalarini yoritib berganligi bilan e'tiborga molikdir. Dissertatsiyada lingvistik pragmatika nazariyasi tilning milliy o'ziga xosligini ko'rsatib berishda muhim rol o'ynashi alohida ta'kidlanadi: "Millatga bo'lgan hurmatning asl namunasi sifatida tilimizga davlat tili maqomining berilganligi o'zbek tili va unga xos milliy xususiyatlarni o'rganishga dunyo xalqlari intilishining qiziqishi pragmatika nazariyasiga, uning mohiyatiga bo'lgan ehtiyojni yanada orttirmoqda. Sababi lingvistik pragmatika nazariyasi, ya'ni nutqning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq hodisalar talqini o'sha tilga xos milliy o'ziga xoslikni anglash uchun qulay imkoniyatlar yaratadi".

Professor Sh.Safarovning "Pragmalingvistika" nomli monografiyasi ham alohida o'rin tutadi. Monografiyada Sh.Safarov til va nutq dixotomiyasi, lisoniy faoliyat, lisoniy qobiliyat, diskurs kabi tushuncha va terminlar haqidagi jahon tilshunosligida mavjud fikrlarga munosabat bildiradi. A.Nurmonovning ta'kidiga ko'ra mazkur monografiya yuqori saviyada yozilgani bilan ajralib turadi va o'zbek tilshunoslarini tilshunoslikning yangi yo'nalishi bo'lgan pragmalingvistika muammolari bilan chuqur va atroflicha tanishtiradi. M.Hakimov, M.Gaziyevlar tomonidan nashr etilgan "Pragmalingvistika asoslari" darsligi pragmalingvistika borasidagi izlanishlarni yengillashirdi, deyish mumkin. Mualliflar aytganidek, "magistr talabalarning "Pragmalingvistika" kursini o'zlashtirishlarida hamda bu mutaxassislikda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borayotgan izlanuvchilarning fanga doir tayanch tushunchalarni egallashlarida "Pragmalingvistika asoslari" darsligi ahamiyatga molik".

TAHLIL VA NATIJALAR. "Pragmalingvistika asoslari" darsligida pragmalingvistikaning umumiy va xususiy masalalari atroflicha ochib berilgan, deyish mumkin. Pragmalingvistikaning tadqiqot obyekti sifatida aloqa-aralashuv jarayonidagi tovush sezgisiga asoslangan verbal ifodalar, ko'rish va his qilish sezgilariga asoslangan nolisoniy ifodalar aytiladi. Kishilar o'rtasidagi kommunikativ munosabat, bilamizki, yo verbal, yoki noverbal shaklda bo'ladi. Shuningdek, barcha axborotlar osh-

kora yoki yashirin tarzda bo'ladi. Bu nutqiy vaziyat, so'zlovchining ichki maqsadi bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Ifodaning yashirin bayoni, jumlaning tagma'nosi so'zlovchi va tinglovchining fikrlash faoliyati, olam haqidagi tasavvurlari bilan uzviy bog'liq. So'zlovchining tashqi olam haqidagi tasavvurlari qanchalik keng bo'lsa, u nutqiy vaziyat darajasini shu qadar tez fahmlaydi. So'zlovchi oshkora ifodalab bo'lmaydigan axborot ko'rinishini tagma'no shaklida ifoda etadi. Umumyashirin ma'no tagma'no usuliga aylantiriladi yoki turli tana harakatlari bilan yuzaga chiqadi. Tagma'no, ya'ni "matn ichida matn", "yashirin matn" rus tilshunosligida "podtekst" atamasi bilan ifoda etiladi. Tagma'no badiiy asarlarda ikki usulda beriladi: oshkora verbal bayon (bunda muallif tagma'noni o'zi izohlagan bo'adi), nooshkora (yashirin) bayon. Pragmalingvistika sohasi ish ko'radigan yana bir hodisa bu propozitsiya sanaladi. Bu hodisa ham nutq jarayonida, nutq vaziyati bilan bog'liq holda so'zlovchi va tinglovchi uchun muhim sanaladi. Masalan, nutqiy jarayonda "Bu kishi Ahmadjonning ukasi Karimjon bo'ladi" gapi orqali so'zlovchi va tinglovchiga oldindan quyidagilar ma'lum ekanligi anglashiladi: 1.Ahmadjonning tinglovchi uchun tanish ekanligi. 2.Tanishtiruvchi shaxs (Karim) Ahmaddan kichik ekanligi. 3.Ahmadjon haqida noo'rin so'zlamalik lozimligi.

XULOSA. Xullas, pragmalingvistika so'zlovchi (matn yaratuvchi) hamda tinglovchi (kitobxon) orasida munosabatni belgilaydigan, har ikkala taraf uchun obrazli qilib aytadigan bo'lsak, "ko'prik" vazifasini o'taydigan hodisa sanaladi. Badiiy matnni pragmatik tahlil qilish har bir tahlilchidan sinchkovlik va e'tiborlilikni talab etadi. Ta'kidlash kerakki, bu yo'nalishning nazariy-amaliy jihatlari to'la ishlab chiqilgan deb bo'lmaydi. Bu muammolarni hal qilish bugungi kun pragmalingvistika sohasi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar oldida turgan vazifalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. ДДА. -Т., 2010.
2. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. ДДА. -Т., 2001, 129 б.
3. Ҳақимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. Дарслик. -Т., 2020.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 286 б.